

การบริหารสถานศึกษาโดยพุทธบูรณาการในยุค New Normal
Educational Institution Management with Buddhist Integration
in the New Normal Era

เกศสุดา มิตรภูษามารณ์

Ketsuda Mitrusaporn

สำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาประถมศึกษาเพชรบูรณ์ เขต 2

Phetchabun Primary Educational Service Area Office 2

*Corresponding author, e-mail: ketsuda.mit@student.mbu.ac.th

Received: October 23, 2023; Revised: November 8, 2023; Accepted: November 20, 2023

บทคัดย่อ

การบริหารสถานศึกษานั้นถือเป็นภาระหน้าที่ที่สำคัญของผู้บริหารสถานศึกษาที่ต้องปฏิบัติเพื่อพัฒนานักเรียนให้เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ ทั้งร่างกาย จิตใจ สติปัญญา ความรู้และคุณธรรม มีจริยธรรม และวัฒนธรรมในการดำรงชีวิต สามารถอยู่ร่วมกับผู้อื่นได้อย่างมีความสุข ตลอดจนตอบสนองความต้องการของสังคมโลกได้ พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาแห่งปัญญาและการปฏิบัติหลักคำสอนทั้งหลายในพระพุทธศาสนากล่าวถึงหลักความเป็นจริงตามกฎธรรมชาตินี้หลักพุทธธรรมในพระพุทธศาสนาประกอบด้วยหลักศีลธรรมและจริยธรรมมุ่งเน้นให้รู้เท่าทันความจริงของโลกและชีวิตในปัจจุบัน โดยเฉพาะการบริหารงานตามแนวพุทธธรรมเป็นการใช้หลักธรรมในทางพระพุทธศาสนาไปบริหารทั้งในด้านการบริหารตนเองของผู้บริหารผู้บริหารจะทำหน้าที่สำเร็จลุล่วงไปด้วยดี การที่จะขับเคลื่อนองค์การทางการศึกษาให้ดำเนินการได้อย่างมีประสิทธิภาพและประสิทธิผลนั้น การครองตน ครองคน และครองงานนั้นสำคัญยิ่ง การบูรณาการหลักธรรมเพื่อนำมาปรับใช้โดยได้นำหลักปาปนิกรรม 3 ในการครองตน นำหลักธรรมสังคหวัตถุ 4 มาปรับใช้ในการครองคนและนำหลักธรรมอิทธิบาท 4 ครองงานตลอดจนนำหลักธรรมมาปรับใช้ในการบริหารสถานศึกษาในการบริหารงานทั้ง 4 งานหลัก ดังนี้

ด้านวิชาการ (A=Academic) นำหลักไตรสิกขา

ด้านงบประมาณ (B=Budget) นำหลักทิวรรุณิกธรรมกัตถประโยชน์

ด้านบุคลากร (P=Personnel) นำหลักสัพปุริสธรรมและกัลยาณมิตร

ด้านการบริหารทั่วไป (G=General) กัลยาณมิตร

คำสำคัญ: ผู้บริหารสถานศึกษา พุทธบูรณาการ ยุค New Normal

Abstract

Educational institution management is a crucial responsibility of school administrators. They must perform this duty to develop students into complete human beings—physically, mentally, intellectually, knowledgeable, and morally. Students should possess ethics and cultural awareness in their lives, be able to live happily with others, and meet the needs of global society. Buddhism is a religion of wisdom and practical teachings. Buddhist principles discuss the truth according to natural laws. Buddhist dhamma principles comprise moral and ethical principles, aiming to provide insight into the current realities of the world and life. Specifically, management according to Buddhist principles involves applying Buddhist teachings to administration, both in terms of self-management by administrators and in their leadership roles. To drive educational organizations efficiently and effectively, self-mastery, people management, and work mastery are crucial. Integrating dhamma principles for application involves using the Three Characteristics of a Good Merchant (Papanikadhamma) for self-mastery, the Four Bases of Social Solidarity (Sangahavatthu) for people management, and the Four Paths of Accomplishment (Iddhipada) for work mastery. Additionally, dhamma principles are applied in managing the four main areas of school administration as follows:

Academic (A): Applying the Threefold Training (Tisikkha)

Budget (B): Applying the Four Virtues for Material Welfare (Ditthadhammikattha)

Personnel (P): Applying the Seven Qualities of a Good Man (Sappurisa-dhamma) and Good Friend principles (Kalyanamitta)

General Administration (G): Applying Good Friend principles (Kalyanamitta)

Keywords: School Administrators, Buddhist Integration, New Normal Era

บทนำ

การศึกษาเป็นปัจจัยสำคัญในการสร้างและพัฒนาความรู้ความคิดความประพฤติและคุณธรรมของบุคคลสังคมและบ้านเมืองใด ให้การศึกษาที่ดีแก่เยาวชนได้อย่าง ครบถ้วนล้นพอเหมาะแก่กันทุกๆ ด้าน สังคมและบ้านเมืองนั้นก็จะมีพลเมืองที่มีคุณภาพซึ่งธำรงรักษาความเจริญมั่นคงของประเทศชาติไว้และพัฒนาให้ก้าวหน้าต่อไปได้โดยตลอด(พระบรมราชาโชวาท. 2524 :ออนไลน์)สถานศึกษาจึงเป็นสำคัญในการพัฒนาการศึกษาให้ผู้เรียนมีคุณภาพตอบสนองของสังคมโลกได้ซึ่งพระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ.2542 และที่แก้ไขเพิ่มเติม (ฉบับที่3) พ.ศ.2553 มาตรา 6 “การจัดการศึกษาต้องเป็นไปเพื่อพัฒนาคนไทยให้เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ทั้งร่างกายจิตใจ สติปัญญาความรู้และคุณธรรมมีจริยธรรม

และวัฒนธรรมสามารถอยู่ร่วมกับผู้อื่นได้อย่างมีความสุข”และสถานศึกษาต้องยึดมาตรา 8 เกี่ยวกับการจัดการศึกษาโดยยึดหลักดังนี้ 1) เป็นการศึกษาตลอดชีวิตสำหรับประชาชน 2) ให้สังคมมีส่วนร่วมในการจัดการศึกษา 3) การพัฒนาสาระและกระบวนการเรียนรู้ให้เป็นไปอย่างต่อเนื่อง (พระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ.2542 แก้ไขเพิ่มเติม (ฉบับที่ 3) พ.ศ.2553)

กระทรวงศึกษาธิการได้กำหนดทิศทางการปฏิรูปการศึกษาไทยในปี พ.ศ. 2550 โดยเน้นนโยบาย “คุณธรรมนำความรู้ในการจัดการศึกษาเพื่อสร้างความตระหนัก สำนึกในคุณค่าของปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง” พัฒนาคนโดยใช้คุณธรรมเป็นพื้นฐานของกระบวนการเรียนรู้ และเชื่อมโยงความร่วมมือของสถาบันครอบครัว สถาบันทางศาสนาและสถาบันทางการศึกษาที่เรียกว่า บวร (บ้าน วัด โรงเรียน) (กระทรวงศึกษาธิการ, 2552) การบริหารดังกล่าวจำเป็นต้องอาศัยการบริหารจากผู้บริหารสถานศึกษาผู้บริหารสถานศึกษาจึงเปรียบเสมือนหางเสือเรือที่จะนำพาสถานศึกษาให้ก้าวไปในสู่เป้าหมายของสถานศึกษาและสนองนโยบายของรัฐบาล ผู้บริหารสถานศึกษาที่จะประสบความสำเร็จในการบริหารองค์การในยุคการแข่งขันจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องมีความรู้ที่สำคัญคือวิสัยทัศน์และมีความสามารถในการกำหนดกลยุทธ์เป็นอันดับหนึ่ง วิสัยทัศน์และกลยุทธ์การบริหารแนวพุทธเป็นความพยายามในการนำเอาหลักธรรมของพระพุทธศาสนามาประยุกต์เพราะพุทธธรรมเป็นนามธรรมสูงกว่าความรู้สมัยใหม่ใดๆ พุทธธรรมจึงสามารถควบคุมทั้งวิทยาศาสตร์และสังคมศาสตร์ได้ทั้งพัฒนาองค์กรสามารถทำได้ทั้งทางโลกและทางธรรมสำหรับการพัฒนาทางโลกนั้นมีวิธีการทำได้หลากหลายรูปแบบ เช่น Re-engineering, Human Resource Development หรือ Knowledge Management แต่สำหรับการพัฒนาองค์กรทางธรรม (Buddhist organization development) คือการใช้หลักธรรมเป็นเครื่องมือในการพัฒนาองค์กรตัวแปรที่จะพัฒนานั้นก็คือองค์ประกอบหลักขององค์กรนั่นเองเมื่อการพัฒนาทางโลกผสมผสานกับการพัฒนาทางธรรมย่อมทำให้องค์กรนั้นเป็นองค์กรที่มีสันติภาพมีความสามารถในการบริหารจัดการตนเองได้รักษาความสมดุลของสิ่งแวดล้อมและเป็นองค์กรที่มีจิตวิญญาณหรือมีจิตสำนึกชุมชน (สังฆา สังฆาวิวัฒน์และชาย สังฆาวิวัฒน์, 2550) การที่นักบริหารนำหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาเป็นเครื่องกำกับในการบริหารงานทุกด้านย่อมเป็นการประสานความเชื่อแนวคิดเชิงจริยธรรมของสังคมเข้ากับการปฏิบัติหน้าที่ (ฉันทนา จันทร์บรรจง, 2541) ตามทฤษฎีการบริหารซึ่งทำให้การดำเนินการใดๆที่เกี่ยวข้องกับองค์กรนั้นอยู่บนพื้นฐานที่สอดคล้องกับความเชื่อถือการยอมรับของสังคมตลอดจนสร้างความพึงพอใจให้แก่ผู้ปฏิบัติหน้าที่ในองค์กรที่สามารถทำงานภายใต้กรอบของหลักธรรมอันที่จะสร้างศรัทธาที่ให้องค์กรสามารถพัฒนาไปในทิศทางที่ต้องการได้อย่างดี (ทัศนีย์ น้อยวงศ์และร้อยเอกหญิงมารีดา พรวิวัฒน์, 2539) ผู้บริหารจำเป็นต้องยึดหลักการครองตน ครองคน ครองงาน

การดำเนินถึงประโยชน์ของส่วนรวมและประชาชนการปฏิบัติงานได้ยึดหลักผลประโยชน์ของส่วนรวมและประชาชนเป็นสำคัญ และสอดคล้องกับความต้องการของส่วนรวมและประชาชน โดย

คำนึงถึงการใช้วัสดุ อุปกรณ์และสาธารณูปโภคได้อย่างประหยัดและเหมาะสม ตลอดจนร่วมมือช่วยเหลือ และประสานงานระหว่างราชการกับประชาชนอย่างทันท่วงทีและจริงใจ จากความสำคัญดังกล่าว จะเห็นได้ว่าการที่จะขับเคลื่อนองค์กรทางการศึกษาของเราให้ดำเนินก้าวหน้าได้อย่างมีประสิทธิภาพและประสิทธิภพนั้น การครองตน ครองคน และครองงานนั้นสำคัญอย่างยิ่ง เพราะการที่จะเกิดภาวะผู้นำโดยได้นำหลักธรรมมาใช้ในการครองตน ครองคนและครองงานการพัฒนาองค์กรสามารถทำได้ทั้งทางโลกและทางธรรมสำหรับการพัฒนาทางโลกนั้นมีวิธีการทำได้หลากหลายรูปแบบ เช่น Reengineering, Human Resource Development หรือ Knowledge Management แต่สำหรับการพัฒนาองค์กรทางธรรม (Buddhist organization development) คือการใช้หลักธรรมเป็นเครื่องมือในการพัฒนาองค์กร ตัวแปรที่จะพัฒนานั้นก็คือองค์ประกอบหลักขององค์กรนั่นเอง เมื่อการพัฒนาทางโลกผสมผสานกับการพัฒนาทางธรรมย่อมทำให้องค์กรนั้นมีสันติภาพเป็นองค์กรแห่งการเรียนรู้มีความสามารถในการบริหารจัดการตนเอง ได้รักษาความสมดุลของสิ่งแวดล้อมและเป็นองค์กรที่มีจิตวิญญาณหรือมีจิตสำนึกชุมชนนั่นเอง (สัญญา สัญญาวิวัฒน์ และชาย สัญญาวิวัฒน์. 2550)

การครองตน นำมาประยุกต์ใช้คือ หลักปาปนิกรธรรม 3 เพื่อการบริหารตน การบริหารเป็นเรื่องที่เกี่ยวกับคนและงานเป็นสิ่งที่มีความสำคัญต่อการบริหาร ผู้บริหาร จึงเป็นบุคคลซึ่งมีอิทธิพลที่จะทำให้ผู้อื่นปฏิบัติตามวัตถุประสงค์และบรรลุวัตถุประสงค์นั้นด้วยกันเป็นบุคคลที่ทำให้องค์กรมีความก้าวหน้าและบรรลุผลสำเร็จและการที่จะพัฒนาองค์กร เพื่อนำพาไปสู่การมีประสิทธิภาพสูงนั้นได้ผู้บริหารต้องมีหลักในการบริหารตนเองเสียก่อนซึ่งสิ่งที่สำคัญประการหนึ่ง คือหลักคุณธรรมของผู้นำได้ แก่ ปาปนิกรธรรม 3 โดยที่หลักปาปนิกรธรรมนั้นสามารถนำมาปรับใช้กับผู้นำได้ ดังเช่น พระธรรมโกศาจารย์ (2549) ได้อธิบายรายละเอียด ดังต่อไปนี้

1. จักขุมา หมายถึง ปัญญา มองการไกล ผู้บริหารต้องสามารถคาดการณ์อนาคตได้ มีวิสัยทัศน์ที่กว้างไกลที่จะสามารถนำพาองค์กรให้เดินหน้าได้อย่างมีประสิทธิภาพและประสิทธิผลสูงสุดที่เกิดจากกระบวนการคิดที่รอบคอบและมีเหตุผลโดยอาจใช้ประสบการณ์ในอดีตรวมในการตัดสินใจและวางแผนด้วยซึ่งคุณลักษณะข้อแรกนี้ตรงกับภาษาอังกฤษคำว่า Conceptual Skill คือ การชำนาญในการใช้ความคิดหรือ ทักษะทางด้านความคิด

2. วิชฺฐโร หมายถึง จัดการธุระได้ มีความเชี่ยวชาญเฉพาะด้าน เช่นนักการเงินต้องมีความรู้และความเชี่ยวชาญทางการเงินสามารถคำนวณอัตราผลตอบแทนต่างๆได้หรือเข้าใจในงบการเงินที่ใช้ในการประกอบการตัดสินใจได้ เป็นต้น คุณลักษณะนี้ตรงกับคำภาษาอังกฤษคำว่า Technical Skill คือ ความชำนาญการด้านเทคนิค หรือทักษะทางการปฏิบัติงาน

3. นิสสยสัมปันโน หมายถึง พึ่งพาอาศัยคนอื่นได้ เพราะเป็นคนมีมนุษยสัมพันธ์ดี มีความสามารถในการติดต่อประสานงานให้งานสำเร็จลุล่วงไปได้ตามกรอบระยะเวลาที่กำหนด มีความสามารถในการสื่อสารสามารถประสานผูกใจคนให้เป็นที่รักของคนโดยสามารถทำให้พนักงานแต่

ละคนปฏิบัติงานตามคำสั่งด้วยความเต็มใจได้ เป็นต้น คุณลักษณะนี้ตรงกับคำว่า Human Relation Skill คือความชำนาญด้านมนุษยสัมพันธ์ หรือทักษะทางด้านมนุษยสัมพันธ์

กล่าวโดยสรุปว่าผู้บริหารหรือนักบริหารจำเป็นต้องบริหารตนเองให้มีความเชี่ยวชาญชำนาญการเสียก่อน ทั้งนี้คุณลักษณะทั้งสามประการนั้นมีความสำคัญมากน้อยแตกต่างกันขึ้นอยู่กับระดับของนักบริหาร ถ้าเป็นนักบริหารระดับสูงที่ต้องรับผิดชอบในการวางแผนและควบคุมคน คุณลักษณะข้อที่ 1 และ 3 มีความสำคัญมากกว่าข้อที่ 2 มีน้อย เพราะเขาสามารถใช้ผู้ใต้บังคับบัญชาที่มีความสามารถเฉพาะด้านได้ สำหรับนักบริหารระดับกลาง คุณลักษณะทั้ง 3 ข้อมีความสำคัญพอๆ กัน คือต้องมีความชำนาญเฉพาะด้านและมนุษยสัมพันธ์ที่ดีเพื่อนร่วมงานและผู้ใต้บังคับบัญชา ในขณะเดียวกันต้องมองภาพกว้างและไกลเพื่อเตรียมตัวสำหรับเป็นนักบริหารระดับสูง นอกจากนั้นต้องมีความสามารถในการสื่อสารประสานงานในการถ่ายทอดนโยบายและยุทธศาสตร์จากผู้บริหารระดับสูงมาสู่การปฏิบัติในผู้บริหารและพนักงานระดับกลางและนำผลการดำเนินงานที่ได้จากการปฏิบัติงานมาสรุปและนำเสนอต่อผู้บริหารระดับสูง

การครองคน นำหลักสังคหวัตถุ 4 “พุทธวิธีครองใจคน” อันประกอบด้วย

1. ทาน คือ การให้ พอให้แล้ว เขาได้สิ่งที่เขาต้องการ เขาก็จะมีความรักเราขึ้นมา การให้ทานไม่ได้หมายถึงการให้วัตถุสิ่งของ หรือเรียกว่า อามิสทาน แต่งเพียงอย่างเดียว ยังหมายรวมถึง การให้ความรู้เป็นทานด้วย ถ้าเป็นความรู้ทางโลก เรียกว่า วิद्याทาน ถ้าเป็นความรู้ทางธรรมก็เรียก ธรรมทาน นอกจากนี้ยังมีการให้ที่สำคัญอีกอย่างหนึ่ง นั่นก็คือ การให้อภัย ไม่ใช่ถือโกรธเคืองกัน มีจิตเมตตาปรารถนาดีต่อกันหรือเรียกว่าอภัยทาน คนเราอยู่ด้วยกัน ก็เป็นธรรมดา ที่จะต้องมีการกระทบกระทั่งกันบ้าง ชัดใจกันบ้าง แต่เมื่อชัดใจกันแล้วก็ควรต้องมีการให้อภัยกัน ให้เรามองแต่ข้อดีของเขาเยอะๆ แล้วความไม่พอใจ ก็จะไม่ค่อยๆ ลดลง จนหายไป เราก็จะมีแต่ความสุขใจ สบายใจ มีความรักความเมตตาที่พร้อมจะมอบให้กับทุกคน

2. ปิยวาจา คือ การพูดถ้อยคำที่เป็นที่รัก คำพูดนี้มีความสำคัญมาก จะทำให้คนรักเราหรือเกลียดเราก็ได้พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงให้หลักการพูดไว้ ดังนี้ 1.ต้องเป็นคำจริง 2.เป็นคำสุภาพ ไพเราะอ่อนหวาน 3.พูดแล้วก่อให้เกิดประโยชน์ 4.พูดด้วยจิตเมตตา 5.พูดถูกกาลเทศะ คือถูกเวลาและสถานที่นอกจากการพูดจาไพเราะแล้ว จะต้องมีความเสี่ยงด้วย

3. อุตถจริยา คือ การทำตนให้เป็นประโยชน์ ในข้อนี้ แยกได้ 2 ประเด็น คือ 1. การทำตัวของเราให้เป็นคนที่มีประโยชน์ 2. การสร้างประโยชน์ให้กับคนอื่น คือเราจะต้องฝึกตัวของเราเองให้เป็นคนมีประโยชน์ เพราะถ้าคนไหนเป็นคนที่มีประโยชน์ คนๆนั้นจะเป็นที่รักของคนอื่น ใครๆ ก็อยากเข้าใกล้ วิธีทำให้เราเป็นคนมีประโยชน์ ก็ทำได้ การหมั่นปรับปรุง พัฒนาความรู้ความสามารถของเราให้ยิ่งๆขึ้นไปตลอดเวลา และต้องทำควบคู่ไปกับการพัฒนาคุณธรรมด้วย เพราะเราจะเป็นคนเก่งอย่างเดียวไม่พอ แต่ต้องเป็นคนดีด้วย เมื่อเราฝึกตัวเองให้เป็นคนมีประโยชน์แล้ว ก็ต้องสร้างประโยชน์ให้กับคนอื่นด้วย

ให้การช่วยเหลือเกื้อกูลกัน มีน้ำใจไมตรีต่อกัน เห็นอะไรช่วยได้ก็ช่วยไม่นิ่งเฉยดูตาย ก็จะเป็นที่รักของคนทั่วไป แม้แต่ในสังคมที่ถูกละเลยให้เกียรติยกย่องเป็นบุคคลที่ทำคุณประโยชน์แก่หมู่ชนนั้นๆ เพราะฉะนั้นเมื่อเราอยู่ที่ใด เราควรทำตัวให้เกิดประโยชน์ บุคคลใดก็ตามเป็นบุคคลที่มีประโยชน์ บุคคลนั้น จะเป็นบุคคลที่น่ารักน่าเข้าใกล้

4. สมานัตตตา การวางตนให้สม่ำเสมอ หมายถึง การวางตัวของเราให้สมกับฐานะ และบทบาทของตัวเอง เช่น เป็นพี่เป็นน้อง เป็นพ่อแม่ ลูก เป็นสามีภรรยา เราก็วางตัวให้เหมาะสมตามนั้น อย่างแรกเลย ก็มีฐานะเป็นลูกศิษย์ที่รักของคุณครู เป็นลูกที่น่ารักของคุณพ่อคุณแม่ ถ้าใครมีพี่ เราก็มีฐานะเป็นน้อง จะเห็นได้ว่า แต่ละคนก็จะมีหลายฐานะในตัวเอง ดังนั้น เราจะต้องศึกษาว่า ในแต่ละฐานะที่เราเป็นอยู่ มีหน้าที่อะไรบ้าง เมื่อศึกษาแล้วก็ต้องปฏิบัติตามหน้าที่นั้นให้สมบูรณ์ถ้าทำได้เช่นนี้ เราก็จะเป็นที่รักของคนรอบข้าง เพราะสมานัตตตตายังหมายรวมถึงการทำตนให้สมกับที่เป็นคน ก็คือ การปฏิบัติตนให้เป็นคนดีที่โลกต้องการ นอกจากนี้ เราจะต้องทำตนให้เสมอต้นเสมอปลายด้วยคือ เราเคยวางตัวกับคนอื่นในทางที่ดีอย่างไร เราก็ยังคงปฏิบัติอย่างนั้นไม่เปลี่ยน เราก็ไม่ล้มตัว หรือว่าเมื่อเราเห็นคนอื่นเขาได้ดี เราก็แสดงออกให้เขารับรู้ว่าเรามีความยินดีกับเขาอย่างจริงใจ ไม่คิดกลั่นแกล้งใส่ร้ายป้ายสีเขา ถ้าใครทำได้อย่างนี้ รับรองว่า ไม่ว่าจะย่างเท้าไปถึงไหนก็จะเป็นที่รักไปถึงนั้น

จะเห็นได้ว่า สังคหวัตถุ 4 เป็นธรรมะที่สำคัญมาก เป็นวิธีการครองใจคนชั้นเยี่ยมเลย ก็หวังเป็นอย่างยิ่งว่าผู้อ่านทุกท่านจะนำสังคหวัตถุ 4 มาใช้ในการดำเนินชีวิต อย่างมีความสุข เป็นที่รักของมนุษย์และเทวดาทั้งหลาย

การครองงาน นำเอาหลักธรรมคือ หลักอิทธิบาท 4 ว่าด้วยการครองงาน เป็นคุณธรรมที่นำไปสู่ความสำเร็จแห่งผลที่มุ่งหมายมีข้อธรรม 4 ข้อ ประกอบด้วยฉันทะ คือ ความพอใจ วิริยะ คือ ความเพียร ขันหมั่นประกอบสิ่งนั้นด้วยความพยายาม จิตตะ คือความคิดมุ่งไป อุทิศตัว อุทิศใจ ให้แก่สิ่งที่ทำ วิมังสา คือความไตร่ตรองหรือทบทวน

ผู้บริหารการศึกษาควรยึดหลักธรรมนี้เพื่อประยุกต์ใช้กับการบริหารงานสถานศึกษา หลักการครองงาน ประกอบด้วยหลักธรรม คือ อิทธิบาทธรรม ได้แก่

1. ฉันทะ ความรักงาน คือ จะต้องเป็นผู้รักงานที่ตนมีหน้าที่รับผิดชอบอยู่ และทั้งจะต้องเอาใจใส่กระตือรือร้นในการเรียนรู้งาน และเพิ่มพูนวิชาความรู้ความสามารถในการทำกิจการงาน และมุ่งมั่นที่จะทำงานในหน้าที่รับผิดชอบหรือกิจการงานอาชีพของตนให้สำเร็จเรียบร้อยอยู่เสมอ

2. วิริยะ ความเพียร คือ จะต้องเป็นผู้มีความขยันหมั่นเพียร ประกอบด้วยความอดทน ไม่ย่อท้อต่อความยากลำบากในการประกอบกิจการงานในหน้าที่หรือในอาชีพของตน จึงจะถึงความสำเร็จและความเจริญก้าวหน้าได้

3. จิตตะ ความเป็นผู้มีใจจดจ่ออยู่กับกรงาน ผู้ที่จะทำงานได้สำเร็จด้วยดี มีประสิทธิภาพนั้น จะต้องเป็นผู้เอาใจใส่ต่อกิจการงานที่ทำ และมุ่งกระทำงานอย่างต่อเนื่องจนกว่าจะสำเร็จ ไม่ทอดทิ้ง

หรือวางฐานะเสียกลางคัน ไม่เป็นคนจับจด หรือทำงานแบบทำๆ หยุดๆ หัวหน้าหน่วยงานหรือผู้บริหาร จะต้องคอยดูแลเอาใจใส่ “ติดตามผลงาน และ/หรือ ตรวจงาน” หน่วยงานต่างๆ ภายในองค์การของตน เพื่อประกอบการพิจารณาวินิจฉัย ตัดสินใจ และสั่งการ ให้กิจการงานทุกหน่วยดำเนินตามนโยบายและแผนงาน ให้ถึงความสำเร็จตามวัตถุประสงค์ที่กำหนดไว้

4. วิมังสา ความเป็นผู้รู้จักพิจารณาเหตุสัจเกิดผลในการปฏิบัติงานของตนเอง และของผู้อื่น หรือของผู้ที่อยู่ใต้บังคับบัญชา ว่า ดำเนินไปตามนโยบายและแผนงานที่วางไว้หรือไม่ ได้ผลสำเร็จ หรือมีความคืบหน้าไปตามวัตถุประสงค์ที่กำหนดไว้หรือไม่เพียงไร มีอุปสรรคหรือปัญหาที่ควรได้รับการปรับปรุงแก้ไขวิธีการทำงาน หรือวิธีการบริหารกิจการงานนั้นให้สำเร็จตามวัตถุประสงค์ได้อย่างไร

ขั้นตอนนี้ เป็นการนำข้อมูลจากที่ได้ติดตามประเมินผลงานหรือตรวจงานนั้นแลหามาวิเคราะห์วิจัย ให้ทราบเหตุผลของปัญหาหรืออุปสรรคข้อขัดข้องในการทำงาน แล้วพิจารณาแก้ไขปัญหานั้น และปรับปรุงพัฒนาวิธี การทำงานให้ดำเนินไปสู่ความสำเร็จ ให้ถึงความเจริญก้าวหน้ายิ่งขึ้นไปได้

การนำหลักธรรมมาปรับใช้ในการบริหารสถานศึกษา

หลักการสำคัญของพระพุทธศาสนาคือการเพียรพยายามขัดเกลาจิตใจตนด้วยการเพิ่มปัญญา วิชาอันเป็นตัวความรู้ให้สามารถบริหารตนได้มากพอสมควรที่จะเข้าไปมีส่วนในการบริหารคนอื่นจาก คนหนึ่งไปถึงหลายคนจนถึงบริหารองค์การต่างๆ ที่ถ้ามองในแง่ของความจริงแล้วการบริหารทุกอย่าง ต้องเริ่มที่ การบริหารตนมาก่อนทั้งนั้น การบริหารองค์การตลอดถึงประเทศชาติการทำงาน ประสานงาน ร่วมแรง ร่วมใจกันในการทำหน้าที่ป้องกัน บำบัด บำรุง รักษาองค์การของคนที่ศึกษาฝึก หรืออบรมตนมาดีแล้วนั่นเองการบริหารองค์การจึงเป็นผลสืบเนื่องมาจากคนเป็นจำนวนมากที่ฝึกปรือ กันมาในด้านต่างๆ จนเกิดความรู้ ความคิด ความสามารถ คุณธรรมเหมาะสมที่จะทำงานในฐานะนั้นๆ (พระเทพดิลก, 2553)

บทบาทของผู้บริหารในการบริหารสถานศึกษามีภารกิจขอบข่ายและการจัดการศึกษาตาม โครงสร้างสายงานที่เปลี่ยนแปลงใหม่และเป็นบทบาทที่ผู้บริหารต้องนำไปใช้หรือนำไปปฏิบัติในภารกิจ 4 ด้าน ดังนี้

1. ด้านวิชาการ (A=Academic) นำหลักไตรสิกขามาประยุกต์ใช้ในการบริหารงานวิชาการเป็น ภารกิจงานในการบริหารงานวิชาการได้โดยอิสระคล่องตัวรวดเร็วสอดคล้องกับความต้องการของ ผู้เรียนโดยยึดผู้เรียนเป็นสำคัญประสานความร่วมมือกับครอบครัวองค์กรหน่วยงานและสถาบันอื่นๆ จัด ภารกิจงานให้ครอบคลุมการพัฒนาหลักสูตรสถานศึกษาการพัฒนากระบวนการเรียนรู้ การวัดผล ประเมินผล การวิจัยการพัฒนาสื่อนวัตกรรมเทคโนโลยีทางการศึกษาแหล่งเรียนรู้และการพัฒนาระบบ ประกันคุณภาพภายในสถานศึกษา อธิบายได้ว่าหลักสูตรสถานศึกษาสอดคล้องและเพิ่มเติมหลักพุทธ ธรรมในทุกกลุ่มสาระการเรียนรู้จะต้องบูรณาการพุทธธรรมสู่การจัดการเรียนรู้และการปฏิบัติจริงที่ สอดคล้องกับวัฒนธรรมและวิถีชีวิตอย่างต่อเนื่องสม่ำเสมอเพื่อนำสู่การเรียนรู้เข้าใจความจริงจัดการ

เรียนรู้ให้เกิดขึ้นในทุกสถานการณ์ที่เน้นหลักสูตรพัฒนาผู้เรียนตามหลักไตรสิกขาสามารถนำความรู้ไปใช้ในชีวิตประจำวันได้กิจกรรมการเรียนการสอนมีการประสานความร่วมมือกับวัด/คณะสงฆ์ในการจัดการเรียนรู้หลักสูตรโรงเรียนนำนวัตกรรมแนวพุทธมาเป็นเครื่องมือในการพัฒนาและส่งเสริมมีการสัมมนาเสนอแผนการสอนพัฒนาผู้เรียนตามหลักไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา ให้ผู้เรียนได้เรียนรู้ผ่านการพัฒนา “การกิน อยู่ ดี พังเป็น” เป็นฐานการดำเนินชีวิตโดยจัดผ่านกิจกรรมที่หลากหลายการกระตุ้นทุกคนให้ทำตนเป็นตัวอย่างที่ดี การยกย่องผู้ทำดี การปลูกฝังศรัทธาค่านิยมปฏิบัติดีปฏิบัติชอบต่อผู้อื่น

2. ด้านงบประมาณ (B=Budget) นำหลักทฤษฎีภูมิธรรมกัตถประโยชน์ การบริหารงบประมาณ เป็นภารกิจงานในการบริหารงบประมาณมุ่งเน้นความคล่องตัวโปร่งใสตรวจสอบได้ยึดหลักบริหาร มุ่งเน้นผลสัมฤทธิ์ และบริหารงบประมาณแบบมุ่งเน้นผลงานจัดการกิจให้ครอบคลุมการเสนอขอ งบประมาณการจัดสรรงบประมาณบริหารงานการเงินบัญชีพัสดุและสินทรัพย์การตรวจสอบติดตาม และประเมินผลอธิบายได้ว่าการกำหนดแผนงาน/โครงการของโรงเรียนการรายงานผลการดำเนินงาน ของโรงเรียนและการอนุมัติการสั่งซื้อ/ส่งจ้างในโรงเรียนนำหลักทฤษฎีภูมิธรรมกัตถประโยชน์มาบูรณา การบริหารการเงินให้เกิดประโยชน์และประหยัดที่สุดในการจัดตั้งงบประมาณมีการกำหนดพุทธธรรม คุณธรรมไว้ในแผนกลยุทธ์โรงเรียนการบริหารงบประมาณมีการจัดสรรเบิกจ่ายงบประมาณและ รายงานผลตามปกติการระดมทรัพยากรและบริหารพัสดุสินทรัพย์มีการใช้ทรัพยากรการจัดสรร งบประมาณกิจกรรมผู้เรียนร่วมกับชุมชนการเปิดโอกาสให้ผู้เรียนครูผู้ปกครองชุมชนผู้เกี่ยวข้องเข้ามามี ส่วนร่วมสอดคล้องกับงานวิจัยของกฤษณา คิตติได้วิจัยเรื่อง "การพัฒนารูปแบบการประเมินผลการ จัดการเรียนการสอนที่เน้นผู้เรียนเป็นสำคัญ" ผลการวิจัยพบว่ารูปแบบการประเมินการจัดการเรียน การสอนที่เน้นผู้เรียนเป็นสำคัญประกอบด้วยหนึ่งเป้าหมายของการประเมินสองสิ่งที่มุ่งประเมินสามวิธีการ ประเมินสี่วิธีการตัดสินมีเป้าหมายเพื่อการพัฒนาการจัดการเรียนการสอนของครูสิ่งที่มุ่งประเมินได้แก่ การจัดการเรียนการสอนของครูวิธีประเมินโดยเพื่อนครูส่วนวิธีการตัดสินใจใช้การเปรียบเทียบข้อมูล จากการประเมินกับเกณฑ์สัมฤทธิ์ที่พัฒนาโดยผู้เชี่ยวชาญ

3. ด้านบุคลากร (Personnel) การบริหารงานบุคคลเป็นภารกิจงานการบริหารงานบุคคล มุ่งส่งเสริมให้สถานศึกษาสามารถปฏิบัติงานเพื่อตอบสนองภารกิจของสถานศึกษาบุคลากรทาง การศึกษาให้ขวัญกำลังใจยกย่องเชิดชูเกียรติความก้าวหน้างานในอาชีพจัดการกิจให้ครอบคลุมการ วางแผนอัตรากำลังการบรรจุแต่งตั้งการเสริมสร้างประสิทธิภาพในการปฏิบัติราชการตลอดจนวินัย และการรักษาวินัยอธิบายได้ว่าผู้บริหารครูนักเรียนมีคุณลักษณะที่เป็นต้นแบบให้กับสังคมเช่นผู้บริหาร นำหลักสัปปุริสธรรมมาใช้ในการบริหารผู้สอนเป็นตัวอย่างที่ดีในลักษณะ “สอนให้รู้ ทำให้ดู อยู่ให้เห็น” อย่างสม่ำเสมอเรียนรู้สู่การปฏิบัติเป็นกัลยาณมิตรกับผู้เรียนมีเมตตาธรรม ความอ่อนโยน อดทน อดกลั้น และสร้างเสริมกำลังใจแก่ผู้เรียนอยู่เสมอโดยจัดผ่านกิจกรรมที่หลากหลายเช่นการยิ้มง่าย ไหว้ สวຍ กราบงาม กระตุ้นทุกคนให้ทำตนเป็นตัวอย่างที่ดี การยกย่องผู้ทำดี การปลูกฝังศรัทธาค่านิยม

ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบต่อผู้อื่น ผู้เรียนรู้จักคิดมีการฝึกปฏิบัติเสมอๆทั้งด้านความประพฤติศีล สมาธิและปัญญาเป็นแบบอย่างที่ดีในการปฏิบัติตน บุคลากรทุกคนพัฒนาตามหลักไตรสิกขามีคุณลักษณะเป็นผู้มีความรู้พุทธธรรมเป็นอย่างดี ปฏิบัติดี ปฏิบัติชอบสามารถจัดการเรียนรู้ตามวิถีพุทธและเป็นกัลยาณมิตร มีลักษณะของการเป็นผู้ที่“สอนให้รู้ ทำให้ดู อยู่ให้เห็น”พร้อมจะช่วยให้ผู้เรียนพัฒนาได้เป็นอย่างดี ละเลิกจากอบายมุข ถือศีลห้าเป็นนิจ มีอุดมการณ์ที่จะพัฒนาตนเองและดำเนินชีวิตที่ใฝ่งามเป็นผู้นำและปฏิบัติตนเป็นแบบอย่างในการทำความดีสอดคล้องกับงานวิจัยของสุทธิพงษ์ ศรีวิชัยและคณะได้วิจัยเรื่อง"การศึกษาวิเคราะห์รูปแบบโรงเรียนวิถีพุทธ:ศึกษากรณีโรงเรียนวิถีพุทธ 10 เขตพื้นที่ศึกษา"ผลการวิจัยพบว่าผู้เรียนได้รับการจัดการศึกษาในระดับดีมากและอาจารย์และผู้บริหารมีการจัดการศึกษาในระดับมากแก่ผู้เรียนทั้งในการเตรียมปัจจัยภายนอกความเป็นกัลยาณมิตรหลักสูตรการบริหารการเรียนการสอนการจัดการเรียนการสอนกิจกรรมการเรียนรู้ในและนอกชั้นเรียนการวัดและประเมินผลและผู้เรียนตามวิถีพุทธซึ่งเป็นปัจจัยตามด้านรูปแบบโดยภาคกลางมีการจัดการศึกษาตามวิถีพุทธในระดับดีมากกว่าพื้นที่อื่นการจัดการศึกษาตามวิถีพุทธมีรูปแบบที่เป็นไปในแนวเดียวกันมาตรฐานเดียวกันและเสมอภาคกันจะต้องจัดการโดยทุกฝ่ายทั้งชุมชนและการจัดสรรทรัพยากรให้ทั่วถึงเกิดประโยชน์แก่ทั้งโรงเรียนและผู้เรียนต้องได้รับความร่วมมือในการเข้าร่วมการจัดสรรและการกำหนดแนวทางการบริหารมาตรฐานศึกษาและการจัดการเรียนรู้โดยผู้บริหารการศึกษาทุกระดับเพื่อให้เกิดโรงเรียนวิถีพุทธตามความต้องการของสังคม (สุทธิพงษ์ ศรีวิชัย และคณะ,2547)

4. ด้านการบริหารทั่วไป (General) การบริหารทั่วไปเป็นภารกิจงานในการบริหารงานทั่วไปเกี่ยวข้องกับการจัดระบบการบริหารองค์กรให้บรรลุผลตามมาตรฐานมุ่งเน้นการมีส่วนร่วมของบุคคลจัดการศึกษาให้มีประสิทธิภาพและประสิทธิผลการบริหารทั่วไปเป็นภารกิจงานในการบริหารงานทั่วไปเกี่ยวข้องกับการจัดระบบการบริหารองค์กรให้บรรลุผลตามมาตรฐานมุ่งเน้นการมีส่วนร่วมของบุคคลจัดการศึกษาให้มีประสิทธิภาพ และประสิทธิผลจัดการกิจการงานให้ครอบคลุมงานสำนักงานการพัฒนา ระบบเครือข่ายข้อมูลสารสนเทศเครือข่ายการศึกษา งานอาคารสถานที่การระดมทรัพยากรเพื่อการศึกษาการจัดระบบควบคุมภายในและประสานงานราชการกับเขตพื้นที่การศึกษาและหน่วยงานอื่น (สุข,ม.ป.ป.:ออนไลน์) อธิบายได้ว่าการบริหารทั่วไปหลักกัลยาณมิตรโดยการจัดสภาพแวดล้อมที่เอื้อต่อการเรียนรู้ทั้งคนและสภาพแวดล้อมทางกายภาพเพื่อก่อให้เกิดความสัมพันธ์ที่ดีกับบุคคลอื่นและนำมาปฏิบัติเพื่อเป็นการสร้างสิ่งแวดล้อมทางสังคมที่ดีเช่นลักษณะทางกายภาพบรรยากาศสงบใกล้ชิดธรรมชาติร่มรื่นใกล้ชิดกับชุมชนสะอาดมีระเบียบและเป็นแหล่งเรียนรู้ทั้งด้านวิชาการวิชาชีพและคุณธรรมการบริหารจัดการโรงเรียนวิถีพุทธตามองค์ประกอบด้านกายภาพด้านกิจกรรมพื้นฐานวิถีชีวิตด้านการเรียนการสอนด้านบรรยากาศและปฏิสัมพันธ์ปัจจัยรักรักอันเกิดจากความศรัทธาและเชื่อมั่นต่อสิ่งที่ทำที่จะเรียนรู้มีความรอบคอบใช้เหตุผลสอดคล้องกับงานวิจัยของ สีน งามประโคนและคณะได้วิจัยเรื่อง"การศึกษาคุณธรรมและจริยธรรมของนักศึกษาในระดับอุดมศึกษาในกรุงเทพมหานครและ

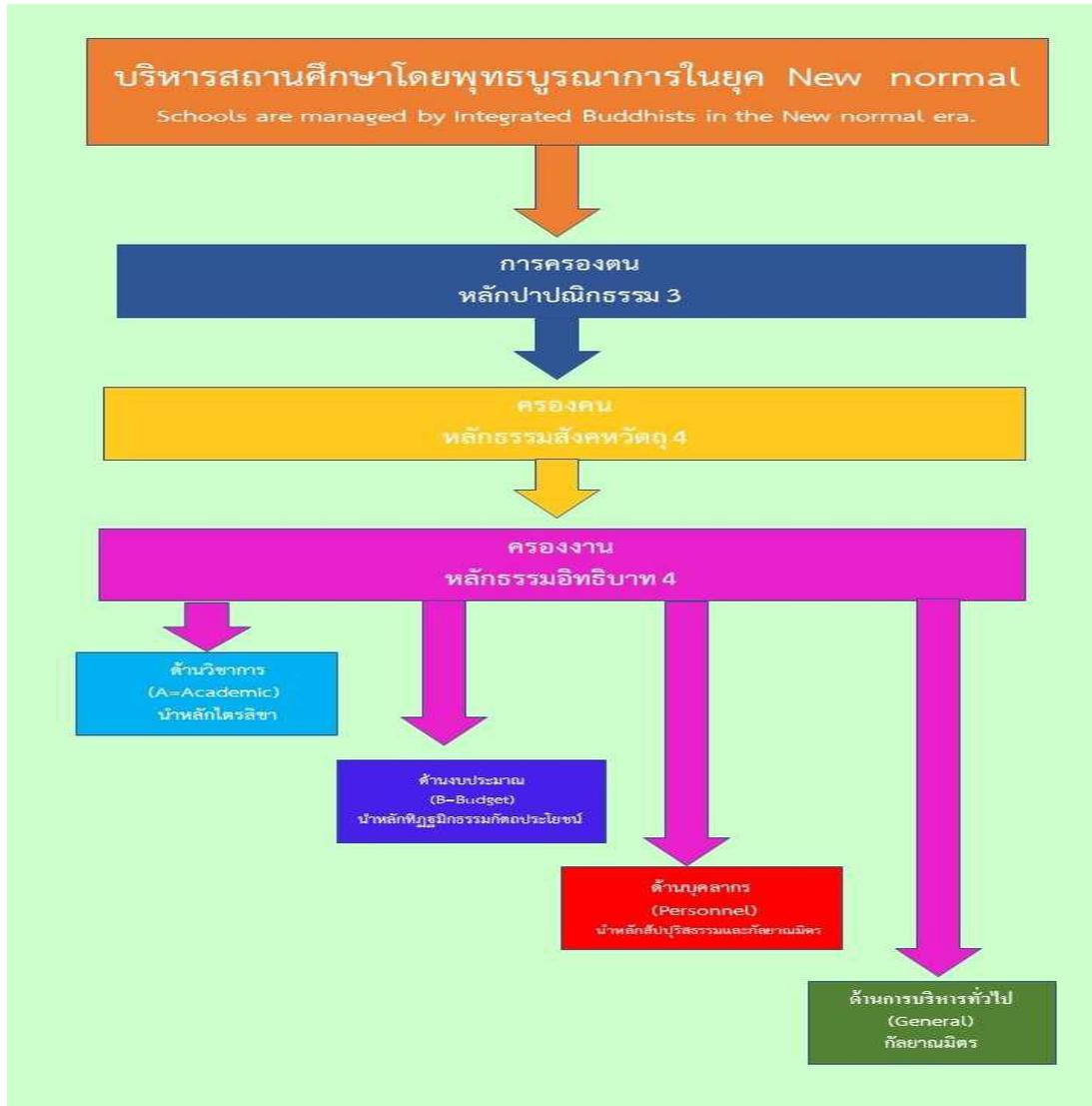

ปริมณฑล"ผลการวิจัยพบว่า 1) ด้านการพัฒนาตนเองของครูอาจารย์คือมีความกตัญญูกตเวทิสำนึกในบุญคุณของผู้อื่นหรือสิ่งอื่นรู้จักเลือกแบบอย่างที่ดีนำไปปฏิบัติในการดำเนินชีวิตและมีระเบียบวินัยในการดำเนินชีวิตโดยสุจริต และรู้จักรับฟังเหตุผลจากผู้อื่นและพร้อมที่จะแก้ไขปรับปรุงตนเองในระดับปานกลาง 2) ด้านสังคมคือไม่ล่วงละเมิดสิ่งที่รักของหวงแหนของผู้อื่นรวมทั้งสิ่งของและข่มเหงจิตใจลบลู่เกียรติและวงศ์ตระกูลแสดงไมตรีและความหวังต่อเพื่อนร่วมงานด้วยความเต็มใจเคารพสิทธิซึ่งกันและกัน 3) ด้านคุณลักษณะการเป็นสมาชิกที่ดีของสังคมคือเมื่อเห็นผู้อื่นทำดีประสบความสำเร็จก็พลอยยินดีมีใจเป็นกลางเข้าใจด้วยเหตุผล 4) ด้านการบำเพ็ญตนสงเคราะห์ช่วยเหลือผู้อื่นคือการรู้จักปรับตัวให้เข้ากับคนอื่นได้และวางตนเสมอต้นเสมอปลายแนะนำสิ่งที่เป็นประโยชน์และเื้ออเพื่อแผ่เสียสละและรู้จักพูดให้เกิดความเข้าใจดี 5) ด้านสภาพแวดล้อมที่เอื้อต่อการพัฒนาคุณธรรมและจริยธรรมอบอุ่นใจเมื่ออยู่กับครอบครัวและสภาพแวดล้อมทางสังคมเป็นสื่อกลางส่งเสริมให้เกิดการเรียนรู้ด้านคุณธรรมและจริยธรรม (สิน งามประโคน และคณะ, 2546) กัลยาณมิตรแก่กันและกันพัฒนาบุคลากรตามหลักไตรสิกขา

บทสรุป

ในปัจจุบันการศึกษาเกี่ยวกับการบริหารพัฒนาโรงเรียนพุทธบูรณาการ การบริหารสถานศึกษาในยุค New normal ตามแนวพุทธธรรมนักรศึกษาและนักวิชาการให้ความสนใจมากขึ้น โดยเฉพาะการพัฒนาผู้บริหารที่เป็นส่วนสำคัญในการส่งเสริมสนับสนุนตลอดจนกระตุ้นให้ผู้บังคับบัญชาอยู่ร่วมกันอย่างมีความสุขมีการพัฒนาตนเองในการปฏิบัติงานประสบความสำเร็จตามเป้าหมายขององค์กรอย่างยั่งยืนโดยยึดหลักพุทธธรรมทางพระพุทธศาสนาที่ สังคมยอมรับมาใช้บูรณาการในการบริหารสถานศึกษาเพราะการบริหารสถานศึกษานั้น ถือเป็นภาระหน้าที่ที่สำคัญของผู้บริหารสถานศึกษาที่ต้องคนไทยให้เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ทั้งร่างกายจิตใจสติปัญญาความรู้และคุณธรรมมีจริยธรรมและวัฒนธรรมในการดำรงชีวิตสามารถอยู่ร่วมกับผู้อื่นได้อย่างมีความสุขตลอดจนตอบสนองความต้องการของสังคมโลกได้ พุทธศาสนาเป็นศาสนาแห่งปัญญาและการปฏิบัติหลักคำสอนทั้งหลายในพระพุทธศาสนานั้นกล่าวถึงหลักความเป็นจริงตามกฎธรรมชาติ ทั้งนี้ หลักพุทธธรรมในพระพุทธศาสนาประกอบด้วยหลักศีลธรรมและจริยธรรม มุ่งเน้นให้รู้เท่าทันความจริงของโลกและชีวิตในปัจจุบันโดยเฉพาะการบริหารงานตามแนวพุทธธรรมเป็นการใช้หลักธรรมในทางพระพุทธศาสนาการบริหารทั้ง ในด้านการบริหารตนเองของผู้บริหาร ผู้บริหารจะทำหน้าที่สำเร็จโดยยึดหลักพุทธธรรมทางพระพุทธศาสนาที่ สังคมยอมรับมาใช้บูรณาการในการบริหารสถานศึกษา เพราะการบริหารสถานศึกษานั้นถือเป็นภาระหน้าที่ที่สำคัญของผู้บริหารสถานศึกษาที่ต้องคนไทยให้เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ทั้งร่างกายจิตใจ สติปัญญา ความรู้และคุณธรรม มีจริยธรรมและวัฒนธรรมในการดำรงชีวิต สามารถอยู่ร่วมกับผู้อื่นได้อย่างมีความสุข ตลอดจนตอบสนองความต้องการของสังคมโลกได้ พุทธศาสนาเป็นศาสนาแห่งปัญญาและการปฏิบัติหลักคำสอนทั้งหลายในพระพุทธศาสนานั้น กล่าวถึงหลักความเป็น

จริงตามกฎธรรมชาตินี้ หลักพุทธธรรมในพระพุทธานุศาสนประกอบด้วยหลักศีลธรรมและจริยธรรม มุ่งเน้นให้รู้เท่าทันความจริงของโลกและชีวิตในปัจจุบัน โดยเฉพาะการบริหารงานตามแนวพุทธธรรม เป็นการนำหลักธรรมในทางพระพุทธานุศาสนมาบริหารทั้งในด้านการบริหารตนเองของผู้บริหาร ผู้บริหารจะทำหน้าที่สำเร็จลุล่วงไปด้วยดี

เอกสารอ้างอิง

กฤษณา คิตติ. (2547). การพัฒนารูปแบบการประเมินผลการจัดการเรียนการสอนที่เน้นผู้เรียนเป็นสำคัญ [วิทยานิพนธ์ปริญญาคุษฎีบัณฑิต]. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ฉันทนา จันทร์บรรจง. (2541). หลักบริหารการศึกษา.

พระบรมราชโองการ. (2559, 22 กุมภาพันธ์). พระราชทานแก่คณะครูและนักเรียนที่ได้รับพระราชทานรางวัลฯ. <http://nawaporn.wordpress.com>

พระเทพดิลก. (2553). การบริหารจัดการองค์การทางพระพุทธานุศาสน. มหามกุฏราชวิทยาลัย.

พระเมธีธรรมมาลังการ (ประยุทธ์ ภูริทัตโต) และคณะ. (2553). การใช้หลักกรรมพรหมวิหาร 4 ในการบริหารงานของผู้บริหารสถานศึกษาที่เข้าร่วมโครงการโรงเรียนวิถีพุทธ สังกัดสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาแพร่ เขต 1 [วิทยานิพนธ์ปริญญาโท]. มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

พระมหาสหัส สุตสาโร. (2551). การบริหารองค์การคณะสงฆ์ [รายงานการวิจัย]. มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

สัญญา สัญญาวิวัฒน์ และชาย สัญญาวิวัฒน์. (2550). การบริหารจัดการแนวพุทธ. โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

สิน งามประโคน และคณะ. (2546). การศึกษาคุณธรรมและจริยธรรมของนักศึกษาในระดับอุดมศึกษาในกรุงเทพมหานครและปริมณฑล [รายงานการวิจัย]. มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

สุทธิพงษ์ ศรีวิชัย และคณะ. (2547). การศึกษาวิเคราะห์รูปแบบโรงเรียนวิถีพุทธ: ศึกษากรณีโรงเรียนวิถีพุทธ 10 เขตพื้นที่ศึกษา [รายงานการวิจัย]. มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.